

Azerbaycan Matbuat Tarihinde Öncü Bir Aile: Ünsizadeler A Lead Family in the History of Azerbaijani Press: Unsizade

Fatih ERTÜRK (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Bilim Uzmanı, erturkkfatih@gmail.com, ORCID: 0009-0002-7981-6047

Özet

Said Ünsizade'nin Ziya'sı ile başlayan Azerbaycan matbuatındaki ilerleme daha Ziya-yı Kafkasya kapanmadan önce Celal Ünsizade'nin çıkarmış olduğu Keşkül ile farklı bir noktaya ilerledi. Keşkül içerik ve kapsam bakımından ilmi, edebi, tarihi ve siyasi toplumu ilgilendiren, milli uyanışına katkı sağlayan bir matbuat organı olarak faaliyetini uzunca yıllar sürdürdü. Bu noktada birçok defa Çar sansürüne takıldı ve yine bu sebepten kapatıldı. Ünsizadeler sadece çıkarmış oldukları gazeteler ile değil, kurmuş oldukları şahsi matbaalarda Şark dünyasından Rusya ve Avrupa'ya kadar çağdaşı oldukları dünyanın tanınmış isimlerine ait eserleri Azerbaycan Türkçesine çevirip yayınlayarak Azerbaycan'ın kültürel gelişimine katkı sağladılar. Ünsizadeler Azerbaycan matbuatının zenginleşme imkânı bulduğu 1905 İhtilali'nin doğurmuş olduğu serbestlik dönemine kadar, Çar sansürünün zirvede olduğu bir dönemde Azerbaycan halkının aydınlanması ve çağdaşı toplumlardan geri kalmaması için çalışarak yaptıkları faaliyetler ile milli matbuat açısından bir temel oluşturdular. Azerbaycan'dan sonra hayatlarına Türkiye'de devam eden Ünsizadeler, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminde bu topraklarda yaşayarak Türkiye'de vefat ettiler. Şahsiyetleri ve faaliyetleri ile zengin bir kültürel birikim oluşturabilen Ünsizadeler hakkında müstakil bir çalışma ne Azerbaycan'da ne de Türkiye'de bulunmamaktadır. Bu çalışma Azerbaycan matbuat tarihinde önemli bir yere sahip olan Ünsizadelerin tanınmasını ve yapmış oldukları faaliyetlerin Türk tarihi içerisinde anlaşılmasını amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Kafkasya, Azerbaycan, matbuat tarihi, gazete, Ünsizadeler

Abstract

The progress in the Azerbaijani press, which started with Said Unsizade's Ziya, had reached to a different point with Kashkul published by Jalal Unsizade before the closure of Ziya-yı Kafkasya. In terms of content and scope, Keskül continued its activities for many years as a scientific, literary, historical and political organ of the society, contributing to the national awakening. At this point, it was exposed to the censorship of the Tsar many times and was closed down for this reason. Unsizades contributed to the cultural development of Azerbaijan not only by the newspapers they published, but also by translating and printing into Azerbaijani Turkish the well-known names and works of their contemporaries from the Eastern world to Russia and Europe in the private printing houses they established. Until the period of freedom created by the Revolution of 1905, when the Azerbaijani press had the opportunity to prosper, in a period when the censorship of the Tsar was at its peak, the Unsizades created a foundation with their activities for the

Atf / Citation: Ertürk, F. (2024). Azerbaycan Matbuat Tarihinde Öncü Bir Aile: Ünsizadeler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 643-664. <https://doi.org/10.32449/egetid.1492858>

enlightenment of the Azerbaijani people and not to lag behind the contemporary societies. Unsizades, who continued their lives in Turkey after Azerbaijan, were present in these lands during the transition from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey and died here again. There is no independent study on Unsizades, who can create a rich cultural accumulation with their personalities and activities, neither in Azerbaijan nor in Turkey. This study aims to recognise Unsizades, who have an important place in the history of Azerbaijani printing press, and to understand their activities within Turkish history.

Keywords: *Caucasus, Azerbaijan, history of press, newspaper, Unsizade*

XIX. yüzyıl Çarlık Rusya'nın Kafkasya üzerinde Hâkimiyet kurduğu bir yüzyıl olmuştur. Güney Kafkasya için bu hâkimiyetin merkezi Gürcistan olarak belirlenmiştir. Çar I. Aleksandr'ın bölgede görevlendirdiği General Pavel Dimitriyeviç Tsitsianov¹ 1803 yılından 1813'e kadar on sene süren mücadeleler sonucunda Gence, Karabağ, Şeki, Şamahı, Bakü, Kuba, Derbent, Taliş ve Lenkeran gibi Azerbaycan Hanlıklarını ortadan kaldırmıştır (Yeşilot, 2015a, s. 127.128). 1826 yılında Rusya ve İran arasında başlayan savaşı İran'ın kaybetmesi sonucunda Tebriz, Urmiye, Erdebil gibi Güney Azerbaycan Hanlıkları da Rusya tarafından ele geçirilmiştir. 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ise günümüze kadar süregelen daha ağır sonuçlar doğurmuştur. Azerbaycan Türkleri bu antlaşma ile kuzey ve güney olarak ikiye bölünürken, aynı zamanda suni bir Ermenistan'ın da temelleri atılmıştır (Yeşilot, 2008, s. 191-193).

Azerbaycan Türkleri Çarlık Rusya hâkimiyetine karşı çeşitli ayaklanmalara girişmiş olsa da bir netice elde edememiş ve ayaklanmalar kısa sürede bastırılmıştır. Bölgenin daha kolay idare edilebilmesi için Çarlık Rusya yönetsel olarak çeşitli değişiklikler yapmış ve bölgede eyalet ve vilayetler tesis etmiştir. Hanlık toprakları ilk olarak askerî yöneticilerin kontrolünde olan "Komendant"² yöntemiyle yönetilmiş ilerleyen yıllarda ise çeşitli değişiklikler yapılarak kaza ve vilayetler tesis edilmiştir (Yeşilot, 2015b, s. 4-15).

Çarlık Rusya hâkimiyet yıllarında Azerbaycan'ın yeraltı ve yerüstü kaynakları yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Rusya'da sanayinin hızla gelişmesine bağlı olarak özellikle petrol çıkarılması hız kazanmış ve 1850 yılından itibaren üretim her geçen yıl daha da artmıştır. 1872 yılında petrol

¹ Pavel Dimitriyeviç Tsitsianov (1754-1806) Gürcü kökenli Rus General. Rus ordusunda görev yapan Sisianov Moskova'da doğmuş Rus askeri okullarından eğitim görmüştür. Kısa sürede albay rütbesine yükselmiş Çariçe II. Katerina döneminin Osmanlı- Rus savaşlarına katılmıştır. Savaşlarda kazandığı başarılarından dolayı Bakü Komutanlığına atanmış. 1802 yılından itibaren Gürcistan Başkomutanı olarak görev yapmıştır. Rusya'nın Kafkasya hâkimiyetinde önemli rol oynayan Sisianov Kuzey ve Güney Azerbaycan Hanlıklarının hâkimiyet altına alınmasında önemli rol oynamıştır. B. Sabinkov, "Tsitsianov Knyaz Pavel Dmitriyeviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom: XXI, Sankt Peterburg 1901, s. 499-508.

² Çarlık Rusya'nın Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmesinden sonra bölgede kendi kanunlarına göre uyguladığı bir rejimdir. Yönetsel olarak geniş haklara sahip olan askeri yöneticilere Komendant adı verilmiştir.

rafinelerinin sayısı 62'ye çıkarılmış 1894 yılına gelindiğinde Bakü petroleri başta olmak üzere Azerbaycan'da çıkarılan petrolün miktarı Amerika Birleşik Devletleri ile aynı düzeye gelmiştir (İsmayilov, 2007, s. 6). Petrol aynı zamanda Azerbaycan için yerli sermayedarlar ve üreticilerin de önünü açmış ve bu dönemde birçok Azerbaycan Türkü petrol zengini (Musa Nagiyev, Şemsi Asadullayev, Murtaza Muhtarov ve Hacı Zeynelabidin Tagiyev gibi) ortaya çıkmıştır (Yeşilot, 2015c). Hacı Zeynelabidin Tagiyev başta olmak üzere Azerbaycanlı bu zenginler, halkın aydınlanmasında ve maddi ve manevi açıdan desteklenmesinde önemli rol oynamıştır. Petrol zenginleri; eğitim, basın, sanayi, ekonomi, kültür gibi pek çok alanda Azerbaycan Türklerini ileriye taşıyacak her alanda varlık göstermiştir (Musabeyov, 2002, s. 108).

1905 İhtilali sonrasındaki dönem Azerbaycan basını için yeni bir canlanma teşkil etmiştir. Çünkü bu ihtilalden hemen sonra gerçekleştirilen kongreler, Azerbaycan Türklerinin fikrî gelişiminde ve siyasi örgütlenmesinde doğrudan rol oynamıştır (Akarşlan, 2022a, s. 90). 1905'ten 1917 yılına kadarki tüm gelişmeler Rusya hegemonyası altında yaşayan halkların milli uyanışında etkili olurken basın faaliyetleri bu etkinin temel dinamiğini oluşturmuştur (Akarşlan, 2022b, s. 2). Bu dönemde Çar sansürünün kısmen azalması sonucu milli matbuat gelişme fırsatı bulmuş, dönemin aydınları çeşitli gazeteler çıkarmaya başlamıştır. Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in destekleriyle Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu *Hayat* gazetesini çıkarmıştır. *Hayat*, *İrşad*, *Füyuzat*, *Taze Hayat*, *İttifak*, *Sada*, *Açık Söz* ve *Molla Nasreddin* gibi basın yayın organları Azerbaycan Türkü aydınların ve fikir adamlarının öncülük ettiği dergi ve gazeteler olarak neşredilmiştir (Aşırılı, 2009, s. 105-109; Akarşlan, 2019, s. 1-22).

1905 İhtilali öncesinde ise Azerbaycan basını bu kadar çeşitli ve zengin değildir. Çarlık Rusya'da yaşanan ekonomik krizin halk arasında özellikle işçi ve köylü sınıfında sosyalist düşüncelerle birlikte grev ve isyana dönüşmesi rejimi daha sert tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu da Çarlık Rusya içinde yaşayan Türkleri daha da zor bir duruma sokmuştur. Baskı ve sansür politikasının oldukça fazla olduğu bu dönemde matbuat işlerini yoğun bir şekilde yürüten Ünsizadeler *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasya* ve *Keşkül* gibi gazeteler ile Azerbaycan matbuatına öncülük etmişlerdir. Bu sebepten Ünsizadelerin hayatı ve faaliyetleri genel anlamda matbuat tarihi çevresinde şekillenmiş ve bunun dışında pek fazla araştırılmamıştır. Özellikle Türkiye'deki yaşamlarına dair hiçbir çalışma yoktur. Bu çalışmada Ünsizadeler hem matbuat tarihindeki konumlarıyla hem de siyasi ve sosyal hayatları üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Böylece onları her yönüyle daha iyi ortaya koymak amaçlanmıştır.

1. Said Ünsizade'nin Hayatı ve Faaliyetleri

Ünsizade kardeşlerin ailesi hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte Said, Celal ve Kemal Ünsizadelerin babası olan Abdurrahman Efendi hakkında Şamahı hâkimi olan Caferkulu Han'ın bir şiirinde bilgili ve âlim şahsiyet şeklinde

bahsedilmektedir. Abdurrahman Efendi de “Ünsî” mahlası ile şiirler kaleme almaktadır. Abdurrahman Efendi dönemin önde gelen şahsiyetlerinden olan Muhammed Ağa Şahtahtlı, Seyit Azim Şirvani, Bahar Şirvani ile oldukça yakındır. Edebiyat ve şiire olan ilgisinin yanında Arapça ve Farsçayı iyi şekilde bilmektedir. Abdurrahman Efendi'nin vefatı sonrasında Said Ünsizade ve Celal ile Kemal kardeşler Ünsizade adının temsilcisi ve devamı oldular (Şahverdiyev, 2006, s. 47). En büyük kardeş olan Hacı Said Ünsizade 1842 yılında Şamahı şehrinde dünyaya geldi. Eğitimine ilk olarak babasının yanında tasavvuf ve şark edebiyatı gibi konularla başladı. Said Ünsizade daha sonra Şamahı Medresesi'ne giderek burada eğitim gördü. Şamahı'daki eğitimini tamamlayınca Bağdat'a giderek buradaki medreselerde iyi derecede dini eğitim aldı (Mirəhmədov, 2013, s. 247).

Bağdat'ta medrese eğitimini tamamlayan Said Ünsizade Şamahı'ya döndükten sonra ilmi meselelerle ilgilenmeye başladı. 1866'da Şamahı şehrindeki Şariat Meclisi'ne üye olarak atandı. Yeni çıkarılan kanunlarla Müslüman Ruhani İdareleri'nde yapılan değişikliklerden sonra 1873'te Bakü Guberniyasına bağlı Dini Meclis'e atandı. 1873 yılı aralık ayında da meclis başkanlığına atandı. Said Ünsizade bu görevini 1877 yılına kadar devam ettirdi (Zeynelzade, 2006, s. 152-153). Bakü Dini Meclisi Başkanı olarak görevini sürdüren Said Ünsizade aynı zamanda kardeşi Celal Ünsizade ile birlikte Şamahı Ruhani İdaresi'ne bağlı olarak Meclis Mektebi adıyla bir okul kurdu. Yüz kadar öğrencinin öğrenim gördüğü Meclis Mektebi modern sistemde eğitim veren bir okuldu. Mektepte verilen dinî eğitimin yanında Azerbaycan Türkçesi, Rusça, Arapça ve Farsça dersleri de verilmekteydi. Bu dersler Celal Ünsizade, Seyit Azim Şirvani gibi kimselerce verilmekteydi. Meclis Mektebi Said Ünsizade'nin Tiflis'e yerleşmesiyle Şirvani'nin sorumluluğuna bırakıldı. Seyit Azim Şirvani maddi ve manevi bütün zorluklara rağmen hiçbir maddi destek ummadan okulu idare etmeye çalıştı (Aliyev, 2016, s. 150-151; Aşırılı, 2009, s. 27-28; Avrasiya Press, 2005, s. 7).

Said Ünsizade eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yanı sıra edebiyat ve şiir ile de ilgilenmiştir. Muhammed Sefa tarafından 1860'lardan itibaren Şamahı'da Beytüs-Sefa ismiyle bir edebi meclis tertip edilmiştir. Hacı Said Ünsizade, Seyit Azim Şirvani, Necef Bey, Mirza Nasrullah Bahar, Ağababa Zuhuri, Molla Ağa Bihud, Kafar Rağib, Alekber Kafil ve Mirza Mahmud Zöv gibi kimseler Muhammed Sefa'nın evinde toplanarak edebiyat, sanat ve felsefe gibi konularda sohbetler eder, klasik eserler meşhur şiir ve gazeller okurdu (Rüstəmhanlı, s. 340-354).

Kafkasya Ruhani İdaresi'ne atanan Said Ünsizade 1876 yılında Tiflis'e yerleşti (Şahverdiyev, 2006, s. 47). Kafkasya Genel Valiliği baş idare reisi olan Korgeneral Staroselski'nin ataması ile Said Ünsizade baş idaredeki yeni görevine başladı (Zeynelzade, 2006, s. 153-154). O yıllarda Tiflis Kafkasya'nın her

yönden önemli merkezlerinin başında gelmekteydi. Rusça, Türkçe, Gürcüce, Ermenice, Fransızca ve Almanca dillerinde gazeteler ve dergiler burada neşrediliyordu. Said Efendi Tiflis'te bulunduğu süre içerisinde işi haricinde edebiyat ve basından uzak kalmamış uzun süredir yapmayı hedeflediği işleri bir aydınlar merkezi olan dönemin Tiflis'inde yapmaya fırsat buldu (Tanrıverdi, 2019, s. 93; Akarslan, 2022c, s. 17). İlk olarak *Ziya* gazetesini çıkarmak amacıyla 1878 yılında Kafkas Sansür Komitesi'ne başvuruda bulunan Said Efendi, Sansür Komitesi'nin gazetenin Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmasını uygun bulmasıyla gazete çıkarma ruhsatını elde etti. Tüm hazırlıklardan sonra *Ziya* gazetesini 1 Ocak 1879 tarihinde neşretmeye başladı (Aşırılı, 2009, s. 29).

Ziya Matbaası o dönem bir Azerbaycan Türk'ü tarafından kurulan ilk şahsi matbaa olarak Said Ünsizade tarafından meydana getirilmiştir. Gazete ilk olarak Tiflis'te Zailov'un evinde basılırken daha sonra Vorontsov sokaktaki Ağa Ali Asker'in 35 nolu evinde yayın hayatına devam etmiştir. Said Efendi *Ziya* matbaasını daha sonra kendi imkânlarıyla almış olduğu Fomina Sokak numara 11'de bulunan mülküne taşıyacak ve gazete yayın hayatına buradan devam edecektir. O dönem için *Ziya*'nın Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmasına izin verilmesi ve herhangi bir zorluk çıkarılmamasındaki etken pek tabii Said Efendi'nin bulunduğu makam ve Çarlık Rusya politikalarına karşı açıkça bir tavır sergilememiş olmasından kaynaklanmaktadır (Aşırılı, 2009, s. 29). Taş baskı olarak basılan *Ziya* gazetesi ilk sayısını 14 Ocak 1879'da neşretmiştir. Haftada bir defa neşredilen gazetenin konu başlıkları devlet haberleri, uluslararası gazete ilanları, hariciye ile ilgili haberler, memleketten haberler, yerel olaylar, duyuru ve ilanlar ve edebiyat, mektup ve şiirler şeklinde 7 kısımdan meydana geliyordu (Aşırılı, 2009, s. 29). 76. sayısından itibaren *Ziya* gazetesi *Ziya-yı Kafkasya* şeklinde isim değiştirmiştir. Yapılan isim değişikliği gazetenin içeriğinde herhangi bir farklılık yaratmayacak gazete aynı şekilde çıkmaya devam edecektir (Zeynelzade, 2006, s. 156-157; Aşırılı, 2009, s. 29).

Said Ünsizade *Ziya* matbaasının bulunduğu Fomina sokağa yerleşmiş ve 1883 yılında Şamahı'ya gidene kadar tüm işlerini buradan sürdürmüştür. Said Ünsizade 1880 yılına kadar *Ziya* matbaasından bizzat sorumluyken daha sonra bu görevi oğlu Ağa Efendi yürütmüştür. O zamanlar matbaadaki yayın faaliyetlerinden Celal Ünsizade de sorumluydu. Said Ünsizade Şamahı'ya taşınacak ve bundan sonra *Ziya* matbaası ile yakından ilgilenme imkânı bulamayacaktır. *Ziya* matbaasında Azerbaycan Türkçesi bilen çalışanların olmayışı birtakım sıkıntılara sebep olunca Said Bey yerine yeğeni Seyfullan, oğlu Ağa Efendi, akrabalarından yakın olduğu İsmail Bey, Rızvan Topçubaşı ve Abdurrahim Ağa'ya sorumluluk verecektir. *Ziya* gazetesi ve matbaası bir süre sonra Said Ünsizade'nin Şamahı'da olması sebebiyle Kafkas Sansür Komitesi'nin de izni ile 1883 yılında Bakü Guberniyasına bağlı Şamahı'ya nakledilecektir (Aşırılı, 2009, s. 30; Zeynelzade, 2006, s. 158-159).

1884 yılı haziran ayına kadar toplam 183 sayı yayınlanan *Ziya-yı Kafkasya* gazetesi Şamahı'ya taşındıktan sonra Said Efendi'nin içinde bulunduğu maddi sıkıntılardan dolayı kapatılacaktır. 1890 yılında Said Ünsizade gazeteyi tekrar çıkarma isteğiyle Bakü gubernatörüne başvuracak ancak izin alamayacaktır (Zeynelzade, 2006, s. 160-162). Said Ünsizade Bakü Eyaleti'nde kadı ve ruhani idare başkanı olduğu dönemde yapmış olduğu eğitim ve matbuat faaliyetlerinden ve makamından dolayı yeniliğe düşman mollaların gözüne batan Said Bey, türlü iftiraya maruz kalmıştır. Tüm bu olanlar neticesinde 1890 yılında Türkiye'ye gelerek İstanbul'a yerleşmiştir

2. Said Ünsizade'nin İstanbul Yılları

Said Efendi'nin İstanbul'a gelişi dönemin tanınmış isimlerinden Ömer Faik Numanzade³'nin hatıratında kaleme aldığı biçimde okunduğunda ani gelişmiş bir karar gibi görünmektedir. Numanzade, Said Ünsizade'nin pasaportu olmadan İstanbul'a gitmek zorunda kaldığını yazmıştır. Buna rağmen İstanbul'a geldiğinde yetkin ve önde gelen isimlerle irtibat kurmuştur. Osmanlı Devleti 1893 yılında Said Efendi'ye bir ev vermiştir (BOA, İ.EV., Sıra, 4, 6). Onun Azerbaycan'da aldığı eğitim, yaptığı faaliyetler İstanbul'a geldiği zamanda faydasına olmuş, ev tahsis edildikten sonra Said Ünsizade aynı zamanda Meclis-i Kebir-i Maarif ve Meclis-i Tetkikat-ı Şeriyye azalığına getirilmiştir (Akçura, 2006, s. 353). Said Ünsizade 1896 yılında Mabeyn'e giderek bizzat II. Abdülhamid ile görüşme fırsatı bulmuştur (BOA, Y.PRK.EŞA., Sıra, 24, 3). Hayatının İstanbullu yıllarına dair çok fazla bilgiye rastlanmayan Said Efendi'nin Osmanlı Devleti tarafından önemli mevkilere getirilmesi onun Osmanlı

³ Ömer Faik Numanzade 1872 yılında Ahıska'nın Agara köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini köydeki medresede almıştır. 1878 yılında Rus mektebine gitmiş 1882 yılına kadar burada eğitim görmüştür. Medrese tahsil yıllarında Farsça ve Arapça'yı öğrenmiştir. Ömer Faik'in annesi onun İstanbul'da geleneksel bir eğitim almasını isterken babası ise Gori Öğretmen Okulu'na göndererek oğlunu bir devlet memuru yapmaktan yanaydı. Bunun neticesinde annesinin düşüncesi ağır basan Ömer Faik İstanbul'a gelerek burada ilk önce Fatih Medresesine daha sonra da Darüşşafaka mektebine gider. Okuldan mezun olduktan sonra iki seneye yakın Galata Postanesi'nde görev yapar ve 1893 yılında Ahıska'ya geri döner. Ömer Faik Numanzade Azerbaycan Türklerinin basın yayın, eğitim ve siyaset gibi konularında önemli rol oynayan şahsiyetlerdendir. *Molla Nasreddin* gibi dergilerin çıkmasına öncülük etmiş, *Şark-i Rus*, *Hayat* ve *İrşad* gibi gazetelerde çeşitli yazılar kaleme almıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde ve Sovyet dönemi Azerbaycan'ında çeşitli görevlere getirilmiştir. 1918 yılında kurulan Ahıska Geçici Hükümeti'nin başkanı seçilmiştir. Ahıska için siyasi çabasının yanında eğitim ve kültürel konularda da çaba göstermiştir. Kafkasya'da Türk-Ermeni çatışmalarıyla yakından ilgilenmiş ve zaman zaman Türkiye'ye de gelmiştir. Sovyetler zamanında Gürcistan içerisinde yaşayan Türkler için çaba sarfetmiş onların daha iyi şekilde yaşaması için çalışmıştır. 1924 yılında Bakü'de Azerbaycan Maarif İdaresi'nde, 1926'da Azernesr Matbaasında çalışmıştır. 1933 yılında hapsedilen Ömer Faik Numanzade 1937 yılının Ekim ayında Sovyet hükümetinin milliyetçi karşı devrim örgütü başkanı olma suçlamasıyla karşı karşıya kalmış Tiflis'te kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Jafar Mustafaev, *Kafkasya Türklerinden Ömer Faik Numanzade'nin Hayatı ve Faaliyetleri (1872-1937)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

yöneticilerince de kıymet gördüğünü göstermektedir (Ertürk, F. (2024) Azerbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadeler (1842–1903), Marmara Üniversitesi, s. 36-37).

Ölüm tarihi her ne kadar ihtilafli olsa da 1903 yılı Hacı Said Ünsizade'nin kesin ölüm tarihidir. 61 yaşındayken vefat etmiş ve Fatih Camii Haziresi'nde defnedilmiştir. Mezarı oldukça sadedir. Klasik üslupla baş ve ayak taşından meydana gelmektedir. Baş taşının üzerinde çok büyük olmamakla birlikte sarık şeklinde bir serpuş bulunmaktadır. Ayak taşında aşağıdan yukarı zarif bir çiçek motifi işlenmiştir. Mezar kitabesinde 61 yaşında vefat eden Said Ünsizade'nin hac vazifesini yerine getirdiği, meclis-i maarif azasından olduğu ve Azerbaycan'da Şamahı Şirvan'da dünyaya geldiği bilgisinin yanında parantez içinde teferruatlı bilgi için kütüphanelere müracaat edilmesi gerektiği yazılıdır (Ertürk, F. (2024) Azerbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadeler (1842–1903), Marmara Üniversitesi, s. 36-37). Celî talik yazı tipinde sekiz satır yazılan kitabenin tamamı şöyledir:

El Fatiha. Meclisi Maarif azasından el-hac Said Ünsi. Mevlidi Şemahı Şirvan, vefatı 1320 tevellüdü 1258. (Tercümeihali kütüphanelerde.) Girifte dini Peygamber zirrahu sıtki yakın gülizi bülbül Ünsi semii Sadeddin. Taşların Dili, 09.06.2020).

Sondan iki satırı “Girifte dini peygamber zirrahu sıtki yakın gülizi bülbül Ünsi semii Sadettin” şeklinde Farsça olarak yazılan kitabenin anlamı şöyledir: Sıdk ve yakın yolunda Hz. Peygamberin dininin tutkunu, gül fidanından bir gül ismi Ünsi Sadettin (Ertürk, F. (2024) Azerbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadeler (1842–1903), Marmara Üniversitesi, s. 36-37).

3. *Talimül Etfal ve Tehzibül Ahlak Eseri*

1882 yılında *Talimül Etfal ve Tehzibül Ahlak* adıyla Said Ünsizade tarafından yayımlanan risale Azerbaycanlı çocukların ahlaklı bir eğitim almasını amaçlamış onların terbiyeli bir şekilde yetişmesi niyetiyle yazılmıştır. 68 farklı konudan bahseden eser doğrudan çocukları muhatap almıştır. Said Bey risaleye insanı asıl değerli kılan şeyin görünüşü değil akli ve kabiliyetleri olduğunu söyleyerek başlar. Eserini yazma amacının çocukları edepli güzel huylu iyi insanlar olarak yetiştirmek olduğunu söylemiştir.

Eser bizzat çocuklara hitap ederek onlara anne babalarına karşı hayırlı evlat olmalarını öğütler. İlim ve tahsil ile Allah rızası gözeterek din, vatan ve milletine ihlas ve sadakatle hizmet etmeyi, anne baba ve ustadan hayır dua alarak zamanı beyhude geçirmemeyi insanın bu hayattaki gerçek gayesi olarak belirler (Elm ve Tahsil Neşriyyatı, 2017, s. 11-13).

Çocuklara akıllı, ilim öğrenen, anne baba ve vatan millet sevgisi ile ahlaklı dini bütün iyi birer insan olmalarını öğütlerken, gündelik yaşamlarından tavsiyelerde de bulunur. İnsanın yediği yiyeceklerin onlar üzerinde nasıl etkiler yarattığından bahseder ne yiyip ne içecekleri hakkında da öğütlerde bulunur.

Tabiatın döngüsü içerisinde mevsimlerden, hava, su ve topraktan da bahsederek çocuklara davranışsal özelliklerin yanında temel hayat dersleri de verir. Said Ünsizade her ne kadar medrese eğitimi almış, modern eğitimden geçmemiş bir din adamı olsa da eserleri ve faaliyetleri, eğitimci kişiliği, insan yetiştirmedeki gayreti göz önüne alındığında onun tek yönlü bir din adamı olmadığı aynı zamanda aydın bir maarifçi ve bir ceditçi olduğunu da görmekteyiz.

4. *Akâid ve Nesâyih*

9 Nisan 1883 yılında Ziya matbaasında Said Efendi tarafından basılan kitap “Mekteb uşaklarımız ohumakdan ötürü sade Türki dilimizde tertib olunmuş *Akâid ve Nesâyih* risale-i manzumesidir” şeklinde okuyucuyu karşılamaktadır. *Akâid ve Nesâyih* şiir biçiminde sade bir Türkçeyle kaleme alınmıştır. Besmele ve salatü selam ile giriş yapılan kitabın yazılma amacı “sebeb-i nezm-i kitab” başlığı ile yazılmıştır.

Bu nevmiyle Said Ünsizade/ İder arzeyn-i azizan ibade,
Kazan dili ile idi bu mektub/ Akaid hem nesayih kurb-ı mahub,
Sufi Allahyar tasnif eylemişdi/ Akaidle nesayih söylemişdi,
Onu gördükte oğlum Abdurrahman/ Dedi ata olur mu sende imkân,
Bizim dile bunu nezm eyleyesin/ Uşaklara dahi bezl eyleyesin,
Ki mektebde okuyup hıfz ideler/ Dürüst yolda olub doğru gideler,
Okudukça onu rağbetle ihvan/ Ola hıfz etmeği onlara asan,
Ve hem nef’i kitabın am olsun/ Şarab-ı sufi ile cam dolsun,
Açık terk olmasında ile dikkat/ Bu şartla çoklu ile bedel-himmet,
Temellük etdiğinden bende naçar/ Kalem aldım Hüda olsun mededkar
(Ünsizade, 1883).

Şiirsel biçimde yazılan *Akâid ve Nesâyih* mektepte eğitim gören talebelere öğüt ve nasihatlerde bulunarak ilmi ve ahlaki bilgiler içeren onlara iyi birer insan olmayı öğütleyen bir kitaptır. Eser 100’den fazla ana konu başlığı ile kaleme alınmıştır. Talebeleri esere giriş minvalinde “Vasiyet” şeklinde bir bölüm karşılamaktadır.

Vasiyet

Vasiyet-i müminin, müminata/ Nasihat-ı müslimin, müslimata,
Utanma marifet kesbinden ey yar/ Cehenneme özünü alma zinhar,
Utanmazlar taleb-i emrin alanlar/ Hemişe marifet-i kesbin kılanlar,
Beşikten lahde can-ı ilm ile tahsil/ Elünden gelse ol kamil-i mükemmel,
Sevad-u marifetle ey birader/ Değildir cehl ve nadanlık beraber,
Değil dünyada olan her ne ki var/ Beraber gevher-i irfana ey yar,
Bütün zail olar mülk-ü menalin/ Ve lakin marifet-i herirde malın,
Hüsusa bile ile itikadın/ Bu namı ide gör mahşerde adın,
Şehadet idesin ki yoktu layık/ İbadet olmağa hiç kes muvafık,

Meğer Allah vardır gayrısı yoh/ Delili bu sözün herir de var çoh (Ertürk, F. (2024) Azerbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadeler (1842–1903), Marmara Üniversitesi, s. 56-57).

Kitapta öğütler ve ele alınan konular eğitim gören talebelerin anlayabileceği bir üslupla anlatılmaya çalışılmış, hikâyeler ve atasözleri ile esere zenginlik katılmıştır. İlim ve tahsil konuları üzerinde çokça durulmuştur.

5. Celal Ünsizade'nin Hayatı ve Faaliyetleri

Celal Ünsizade 1854 yılında Şamahı'da Ünsizade kardeşlerin ortancası olarak dünyaya geldi. Eğitimine ilk olarak Şamahı'da iken bir Rus şehir mektebinde başladı. Eski ve yeni usullerde eğitim görmesinin yanında Rusça öğrenme imkânı da buldu. Ağabeyi Said Ünsizade'nin Tiflis'e yerleşmesinin akabinde küçük kardeşi Kemal Ünsizade ile birlikte Tiflis'e gitti. Rusça'nın yanı sıra Farsça ve Arapça da bilen Celal Ünsizade Tiflis'te bir süre öğretmenlik yaptı. Ağabeyi Said Ünsizade'nin yanında matbuat işleri ile ilgilenmeye başladı ve Ziya matbaasında bunu ilerletti (Mirəhmədov, 2013, s. 245). Said Ünsizade'nin o dönem çıkarmış olduğu *Ziya* ve *Ziya-yı Kafkasya* gazetelerinin yayın işleriyle ilgilenen ve gazetelerin redaktörü olan Celal Ünsizade Ziya matbaasında matbuat işlerinin nasıl yapıldığını bizzat tecrübe ederek gazetede yayınlamak üzere çeşitli yazılar kaleme aldı. Yenilikçi bir yönü bulunan Celal Bey matbaa yıllarında sadece yayın işleriyle sınırlı kalmamış çağdaş dünyanın sanat ve edebiyatıyla da haşır neşir olmuştur.

Celal Bey *Ziya-yı Kafkasya* gazetesinin yayın işleriyle ilgilendiği sırada kendisi de bir gazete neşretmek düşüncesindedir. *Ziya-yı Kafkasya* gazetesinin çıktığı yıllarda hükümete *Keşkül* adıyla bir dergi neşretmek için başvuran Celal Bey, 1882 yılında gerekli izinleri almış ve gazeteyi ilk defa Ziya matbaasında basmıştır. Sonraki yıllarda Tiflis'te bulunan polis idaresine ait matbaayı satın almış ve kardeşi Kemal Ünsizade ile birlikte Keşkül matbaasını meydana getirmiştir. Böylece 1891 yılına kadar 123 sayı neşredilecek olan *Keşkül* yayın hayatına başlamış oldu (Aşırılı, 2009, s. 39).

1883 yılında Kafkas Sansür Komitesinin Petersburg Baş Matbuat Dairesi'ne göndermiş olduğu 101/77 nolu yazıda *Keşkül Dergisi*'nin 20 Ekim 1882'de verilen izinler neticesinde neşredilmeye başladığı yazmaktadır. İlk 11 numarası dergi olarak neşredildikten sonra *Keşkül* gazete şeklinde basılmaya devam etmiştir (Ertürk, F. (2024) Azerbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadeler (1842–1903), Marmara Üniversitesi, s. 38). Ayrıca Baş Matbuat İdaresi'ne gönderilen yazıda *Keşkül*'ün Azerbaycan Türkçesi dışında Arapça ve Farsça dillerinde de neşredileceğinin bilgisi verilmiştir (Aşırılı, 2009, s. 33-34; Zeynelzade, 2006, s. 175). *Keşkül* Celal Bey tarafından yazılan bir mukaddime ile başlar. İçerik olarak *Ziya-yı Kafkasya* gazetesinden daha farklıdır. Dâhili Konular, Siyaset ve Tarih hakkında olan kısım, Eleştiriler ve Matbuat özetleri, Pedagojik Konular, Tıp

alanında doktor tavsiyeleri, Şiirler, Takvim, Muhtelif Malzemeler ve çeşitli ilanlar ile ilgili farklı farklı 9 konu da neşredilmektedir.

Ele alınan konulara bakıldığında *Keşkül* farklı meseleleri bünyesinde barındıran toplumu ilgilendiren yazı ve makaleler ile güncel ve yeni bir gündem oluşturuyordu. Gazetenin üçüncü sayısında Celal Ünsizade'nin kaleme aldığı şekliyle *Keşkül*'ün daire-yi kalemiyesi Kafkasya'da, Rusya'da, Osmanlı, İran ve Mısır gibi Türk ve İslam beldelerinde idi. Gazete edebi, tarihi, iktisadi siyasi ve toplumsal konularda yetkin ve öncü kimselerin kalem oynatmasına imkân sağlıyordu. Celal Bey bu sebepten İran, Rusya, Osmanlı ve Mısır gibi ülkelerden aydınlarla irtibat kurabilme gayretindeydi (Aşırılı, 2009, s. 34).

Celal Bey, Azerbaycan'ın ve Tiflis'in aydın kimselerini gazetenin kadrosuna katmaya çalışıyordu. Reşit Bey Ahundov, Feridun Bey Köçerli, Gülmemed Bey Kengerli ve Sultan Mecid Kanizade *Keşkül*'ün yazı ve yayın faaliyetlerinde bulunuyordu. Gazetenin kadrosu bununla sınırlı değildi. Tiflis'te baş hâkim olan Bobov, maarif meclisi eski müdürü Qursaladze, o dönem Gori Öğretmen Okulunda öğretmenlik yapan Aleksey Osipoviç Çernyayevksi ve gazeteci yazar Eritsov gibi kişilerde *Keşkül* gazetesinin bünyesinde bulunuyordu (Aşırılı, 2009, s. 35). Celal Ünsizade gazete işlerinde sadece önemli kimseler ile sınırlı kalmamıştı. Özellikle bu alanda ilgili ve bilgili gençleri de matbuat ile ilgili konulara dâhil etmeye çalışırdı. Öğrenci ve öğretmenler ile konuşarak gençlerin bilgi ve yeteneklerini bu alana yöneltmelerini söylerdi. Bu şekilde gazete işlerine dâhil ettiği kişilerden biri de Memmed Kengerli olacaktır. Tiflis Gimnazya Mektebi'nde öğrenim gören Kengerli, 1883 yılında *Keşkül* matbaasında kâtiplik yapmaya başlamıştır (Aşırılı, 2009, s. 35).

Keşkül gazetesinde eğitim, bilim, dil, sanat, edebiyat gibi alanlarda ve gündelik, toplumsal konularda çeşitli makale ve yazılar kaleme alınmıştır. Dönemin dini ve toplumsal eleştirilerine yer verilmiş olan gazetede özellikle din adamlarının İslam'ın esaslarından uzak bağınaz ve cahil olmaları eleştirilmiş bunların eğitimsizlikleriyle topluma zarar verdiğinden bahsedilmiştir. Azerbaycan Türklerine milli uyanışında katkı sağlayacak olan ana dil ve milliyet gibi konularda makaleler yayınlanmıştır. Celal Bey gazetede tercüme eserlere de yer vermiştir. Şark, Rus ve Avrupa edebiyatından birçok eser tercüme edilerek yayınlanmıştır. Çağatayca'dan *Şeybaniname*, Arapça'dan *Emsal-i Lokman*, Puşkin'in piyeslerinden *Boris Godunov*, Turgenyev ve Çavçavadze'nin yazmış olduğu şiirleri, Friedrich Schiller'in *Hile ve Aşk* adlı eserini, Montepiane'nin yazmış olduğu *Kanlı Gece* kitabını Azerbaycan Türkçesine çevirterek *Keşkül* matbaasında basmıştır (Avrasiya Press, 2005, s. 7). Batı ve doğu edebiyatından yapılan bu çeviri eserler Azerbaycan Türk edebiyatına zenginlik katmasının yanı sıra Azerbaycan edebiyatı için ilk çeviri eserler olmuşlardır. Celal Bey'in *Keşkül* matbaasında yaptığı bu işleri Türkistan'daki Buhara Emiri'de duymuş ve 1889'da

Tiflis'teki görevlisi ile Celal Ünsizade'ye çeşitli hediyeler göndermiştir (Mirəhmədov, 2013, s. 245).

Keşkül gazetesi mahiyet bakımından *Ziya-yı Kafkasya*'dan çok Zerdabi'nin *Ekinci* gazetesi ile benzerlik göstermektedir. *Keşkül*'ün neşredildiği yıllarda bu tonda bir yayın politikası ile gazetenin Çarlık Rusya sansürüne takılmaması pekte mümkün değildir. Çoğu zaman sansüre maruz kalarak yayınlanmasına izin verilmedi (Aşırılı, 2009, s. 35). Kafkas Sansür Komitesi, Matbuat işleri müfettişliği ve Tiflis'teki polis amirliği *Keşkül*'de neler yazılıp çizildiğini kontrol ediyor matbaaya baskı için alınan malzemeleri Celal Bey'in matbaada hangi yazı stili ile baskı yaptığını ayrıntılı bir şekilde teftiş ediyordu. Bu kadar sıkı bir şekilde gözetim altında tutulan *Keşkül*'ül önüne çeşitli engeller çıkarıldıkça yıldan yıla baskısı da azalmaktadır (Zeynelzade, 2006, s. 211).

Celal Ünsizade Ekim 1891'de Sansür Komitesi'ne gazetesinin basılmasının zorlaştığı ile ilgili şikâyet yollamış ve gerçeği yansıtmayan dedikoduların çokluğundan bahsetmiştir. Hatta durum öyle bir noktaya gelmişti ki matbaada çalışmakta olan işçilerden olan Seyfullan'ın ölümünde ve bir başka çalışan Rahim'in tren yoluna düşerek kolunu kaybetmesinde bile Celal Bey suçlanmıştır. Bu yaşananlar sonrasında Celal Bey'e seyahat yasağı getirilmiş o da işleri kardeşi Kemal Bey'e devredip İstanbul'a gitmeyi iyice kafasına koymuştur. Tam bu sıralarda *Keşkül*'ün neşredilmesi de epey aksamıştır (Zeynelzade, 2006, s. 212).

Keşkül'ün 121. sayısında baskı sırasında oluşan bir yazım hatası sebebiyle gazete sansür komitesinin gözüne daha çok batmaya başlamıştır. Neticede Tiflis Gubernatörlüğü'nde yardımcı olan A. Alimov *Keşkül* gazetesini verilen emir doğrultusunda 1891 yılında kapatmıştır. (Zeynelzade, 2006, s. 213-214). Sonuç olarak Çarlık Rusya'nın sansür politikası sonucunda 1903 yılına kadar Azerbaycan'da herhangi bir basın yayın organının faaliyet göstermesine müsaade edilmemiştir.

6. Celal Ünsizade'nin Türkiye'ye Gelişi

Celal Ünsizade, gazetenin kapanmasından sonra Tiflis'te bulunan Kadet Korpusu'nda bir süre öğretmenlik yapmıştır. Celal Bey artan baskılar sonucu aldığı karar neticesinde İstanbul'a ağabeyi Said Ünsizade'nin yanına gitmiştir. Burada çalışabilmek için yetkili makamlara arzuhal göndermiş, (BOA, DH.MKT, No. 1923, Gömlek No. 46.) maarifte çalışabileceğini beyan eden Celal Bey'in bu talebi kabul edilmemiştir (BOA, MF.MKT, No. 157, Gömlek No. 14, 1.). Daha sonra Celal Ünsizade'ye Osmanlı Devleti tarafından aynı ağabeyi Said Ünsizade'ye verildiği gibi Matbuat-ı Ecnebiyye kaleminde uygun bir maaş ile memuriyet verilmiştir (BOA, BEO, No. 174, Gömlek No. 13033, 1.).

1908 yılında memuriyette görev aldığı yıllarda Celal Bey İstanbul'da *Danış* ismiyle sanayi, bilim, siyaset, edebiyat ile ilgili konularda gazete çıkarmak için yetkili makamlardan için izin istemiştir (BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi* [DH.MKT], No. 1273, Gömlek No. 92, 1.).

Yine aynı yıllarda *Malumat* gazetesinde yazarlık yapmış ve dış basını takip ederek Türkiye hakkında yayınlanan haberleri tercüme etmiştir. Petersburg’da yayınlanan 1909 tarihli *Nivosti* gazetesinde yer bulan Türk-Yunan Harbi hakkındaki yazıyı Rusçadan Türkçeye çevirmiştir (BOA, Y.EE., 145, 4.).

28 Mayıs 1918’de İstiklal Beyannamesi ile bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Bakü’nün düşman işgali altında olmasından dolayı Gence’de faaliyet göstermektedir. Bağımsızlığının ilk günlerinde birçok sorun ile karşı karşıya kalan Azerbaycan Türkleri, Fethali Han Hoyski başkanlığındaki hükümetin görevde olduğu dönemde Mehmet Emin Resulzade’nin öncülüğünde Osmanlı Devleti ile işbirliği amacıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmeler neticesinde yapılan antlaşmaya göre Osmanlı Devleti Azerbaycan’ın bağımsızlığını desteklemiş ve işgal altındaki bölgeleri kurtarmak hedefiyle Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu’nu Gence’ye göndermiştir (Akarslan, 2024, s. 135-139). Nuri Paşa ile Gence’ye giden heyet içerisinde Türkiye’de iken yakın ilişkiler kurduğu Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu ile birlikte Celal Ünsizade de vardır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin kurulduğu günlerde Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa’nın heyeti ile birlikte Gence’ye gelen Celal Bey orada bulunduğu süre içerisinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ni, Gence halkının durumunu yakından izleme fırsatı bulmuştur. Burada tanık oldukları olaylar ve edindiği izlenimler neticesinde eleştirel bir üslupla *Bi Şüphe ve Bi Şekk* adlı şiirini yazmıştır. Çeşitli toplumsal eleştirilerin yapıldığı bu şiirde Celal Bey oldukça sert bir dil kullanmıştır. Türklük şuurunun oldukça fazla olduğu el yazısı ile yazılmış 13 vesikadan oluşan *Bi Şüphe ve Bi Şekk* hem dil ve üslubu hem de söyledikleri bakımından Azerbaycan tarihi ve edebiyatı için önemli bir eser olma özelliği taşırken Celal Bey’in fikir dünyasını da oldukça net bir şekilde yansıtmaları bakımından oldukça kıymetlidir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra Celal Bey başkent Ankara’ya yerleşmiş ve Matbuat İdaresi bünyesinde memuriyetine devam etmiştir. (Akçura, 2009, s. 353). Celal Bey Matbuat İdaresi’nde çalıştığı dönemde tekrar bir gazete çıkarmak istemiştir. 1923 yılında Rusça gazete çıkarma isteğiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne başvurmuştur (BOA, 180-9-0-0, 45, 232, 1.).

İlerleyen yıllarda Hariciye Vekâleti’nde bulunmuş ve Rusça tercümanlığı yapmıştır. Yine Ankara’da yaşadığı o tarihlerde Zeki Velidi Togan ile tanışmıştır. Celal Bey ile karşılaşan Togan “ben onu çoktan öldü zannediyordum” diyerek şaşırmıştır. Zeki Velidi Togan’ın hatıralarında anlattığı kadarıyla kendisi Celal Bey ile birden fazla kez görüşmüş ve samimi sohbetlerde bulunmuştur (Togan, 2020, s. 523-524).

1930 yılına kadar Hariciye Vekâleti Konsolosluk İşleri Müdüriyeti’nde tercüman olarak görev yapan Celal Ünsizade (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 500, 8365, 57884, 1.) bu tarihten itibaren Afganistan

Elçiliğine tercüman olarak atanmıştır (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 500, 8365, 57884, 2.) Türkiye'deki son yıllarına dair bilgiler çoğunlukla arşiv belgeleri ile sınırlı kalan Celal Ünsizade, 1933 yılında vefat etmiştir (Mirəhmədov, 2013, s. 246). Vefatı Türk basınında yer bulmuştur. 19 Şubat 1933 tarihindeki *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde Celal Ünsizade'nin ölümü şöyle aktarılacaktır:

BİR MATBUAT EMEKTARI MERHUM CELAL ÜNSİ BEY

Geçen gün vefat haberini yazdığımız merhum Celal Ünsi Bey aslı itibarıyla Azerbaycanlı idi. Azerbaycan'da İslam medreselerinde ulumi-şarkiye tahsilini ikmalden sonra bir müddet Rus mekteplerinden birinde Rusça tahsil etmiştir. Tahsilini bitirdikten sonra 1877 senesinde biraderi ve Şirvan'da Şamahı kadısı Sait Beyle beraber Tiflis şehrinde bir matbaa tesis ederek *Ziya-yı Kafkasya* isimli bir Türkçe gazete neşrine başlamıştır. *Ziya-yı Kafkasya* Rusya'da Azerbaycan'ın Türk lisanında çıkan gazetelerin ikincisi olmuştur (ondan önceki ilk Türkçe gazete olarak Melikzade Hasan Beyin *Ekinci* gazetesi çıkmıştır). Kafkasya Türklerini dünya ahvalinden haberdar etmeğe çalışan *Ziya-yı Kafkasya* gazetesinden başka bu gazetenin tesisinden on sene sonra Sait Beyle Celal Bey Keşkül isimli bir de mecmua çıkarmışlardır. Bu mecmua da beş sene kadar devam etmiştir. Keşkülde Osmanlı, Azeri, Nogay ve Özbek lehçeleri gibi muhtelif Türk lehçelerinde yazılmış makaleler üslupları değiştirilmeksizin olduğu gibi basılırdı. *Ziya-yı Kafkasya* ve *Keşkül* gazete ve mecmualarının gayelerinden biri Azeri lehçesini Osmanlı lehçesine yaklaştırmak olmuştur. Türk lehçelerini yaklaştırmaya çalıştıkları için Ünsi biraderler Çar hükümeti tarafından takibata maruz kalmışlardır. Bu takibat neticesinde nihayet Rusya'yı terke mecbur olmuşlardır. 1299'larda iki birader Türkiye'ye hicret etmişlerdir. Türkiye'ye geldikten sonra Sait Beye Babı-Meşihat'te vazife verilmiştir. Merhum Celal Bey de Arabi ve Farisi lisanları mütercimi sıfatıyla Hariciye Nezareti tercüme kaleminde yerleşmiştir. Celal Bey bu vazifeyi üç sene evvel vaki olan tekaüde çekilmesine kadar ifa etmiştir. Celal Bey bir zaman İran'da Sine şebenderliğine tayin edilmiş ise de muhtelif sebepler yüzünden mahalli memuriyete gidememiştir. Celal Bey şark lisanları ve edebiyatından başka Rus lisanına vakıf idi. Merhum resmi vazifesinden kalan vaktini şiir yazmağa hasreden münzevi, çok mütevazı, feylesof tabiatlı bir zat idi. Şayani-hürmet vasıflarından biri etrafındaki sefil, mahrum kimsesiz insanlara yardım etmek hususundaki ihtimamı idi. Öksüzlere, muhtaçlara, hamisizlere yardım etmek için vaktini, varsa parasını hiçbir zaman esirgememiştir. Celal Bey hakiki manasıyla iyiliği ve iyilik yapmağı seven bir Türk'tü. Vefatı günlerinde hem iyi bir insan, hem eski bir Türkçü, hem emektar bir matbuat hadimi olan Celal Beyin ismini yâd ederiz. (*Hakimiyet-i Milliye*, 19.02.1933).

Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Celal Bey'in vefatı üzerine yazılanlara bakıldığı zaman Türkiye Cumhuriyeti için önemli bir kimse olarak atfedildiği

görülmektedir. Hayatının uzunca bir bölümünü Türkiye’de geçiren Celal Bey’in bir matbuat hadimi, mütevazı, iyiliği ve iyilik yapmayı seven filozof tabiatlı bir Türkçü olarak tanınıp hatırlanması kıymete değerdir.

7. Kemal Ünsizade Bey

Ünsizade kardeşler içerisinde hayatı hakkında en az bilgiye sahip olunanı en küçük kardeş olan Kemal Ünsizade’dir. 1857 yılında Şamahı’da dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarını ağabeyi Said Ünsizade’nin yanında geçirmiştir. Aldığı eğitimle Arapça ve Farsça’yı iyi şekilde öğrenmesinin yanında temel düzeyde Rusça da bilmektedir (Mirəhmədov, 2013, s. 246).

Kemal Ünsizade ağabeylerinin yanında matbuat işleriyle alakadar olmuştur. *Ziya ve Keşkül* matbaalarında çalışmıştır. Ağabeyi Celal Bey ile birlikte 1882 yılında uzun süre uğraşıp gerekli kurumlardan onay aldıktan sonra Tiflis’te bulunan polis idaresine ait matbaayı alarak Keşkül matbaasını kurmuşlardır. 1891 yılında *Keşkül* kapatıldıktan sonra Kemal Ünsizade *Azerbaycan* gazetesini neşretmek isteğiyle Baş Matbuat İdaresi’ne başvurmuş ancak yaptığı başvuruda gazetenin içeriğinden açıkça bahsetmesine rağmen Kemal Bey’in talebi yine de Çarlık Rusya’nın sansür politikası doğrultusunda kabul edilmemiştir (Zeynelzade, 2006, s. 218-220). *Keşkül* gazetesinden farklı olarak *Azerbaycan* 13 ayrı konudan oluşmaktadır (Zeynelzade, 2006, s. 219-220).

Kemal Ünsizade *Azerbaycan* gazetesine için gerekli izinleri alamayınca 1896 yılında *Letuçiya Listok (Uçan Yaprak)* isminde bir dergi yayınlamak istemiştir. Çar sansürünü aşabilmek adına dergiyi Tiflis’te mali müşavir olan Georgi Klimovski ile beraber yayınlayacağını söylese de izin alamamıştır. Daha sonra Klimovski ile beraber *Daniş (Mestnoye Obyavlenie)* gazetesini neşretmeyi düşünen Kemal Ünsizade onda da istediği sonucu alamamıştır (Mirəhmədov, 2013, s. 246-247). Yayın hayatına dair girişimleri hükümetin sansür politikasına takılan Kemal Ünsizade 1905 İhtilali’nden sonra oluşan özgürlük yıllarında *Mezher* adıyla edebi gazeteyi yayınlamıştır. Haftalık olarak neşredilmeye başlanan *Mezher* gittikçe daha az sayıda yayınlanmış bu sebepten Azerbaycan matbuatında *Ziya ve Keşkül* kadar etkili olmamıştır (Mirəhmədov, 2013, s. 246-247).

Sonuç

Çarlık Rusya hâkimiyetindeki Azerbaycan’da milli matbuatın gelişimi 1905 İhtilali öncesi dönemde oldukça fazla sansüre maruz kalmıştır. Aydınların gazete ve dergi çıkarma talepleri kabul edilmemiş basın yayın faaliyetlerine ciddi anlamda sınırlamalar getirilmiştir. Böyle bir dönemde Ünsizadeler kendi matbaalarını kurarak Azerbaycan Türkçesinde neşrettikleri *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasya* ve *Keşkül* gibi gazeteler ile topluma ışık olmuşlardır.

Ünsizade kardeşler basın yayın faaliyetleri ve aydın düşünceleriyle çocukların eğitimine katkı sağlamış, kurmuş oldukları Meclis Mektebi’nde çocuklara Azerbaycan Türkçesinde milli eğitim vermişlerdir. Said Ünsizade

kurmuş olduğu bu okulda çocukların eğitimi ve yetişmesi için *Talimül Etfal ve Tezhibül Ahlak* gibi *Akaid ve Nesayih* gibi kitaplar kaleme almış, Celal Ünsizade de öğretmenlik yaparak toplumun temel taşı olan çocukların iyi bir eğitim alabilmesi için uğraşmıştır. Kemal Ünsizade ise süreç boyunca ağabeylerinin yanında yer almıştır.

Ünsizadeler Türkiye'ye geldikleri dönemde de “matbuat hadimi” gibi matbuat işlerinden uzak kalmamış gazete çıkarma istekleri her daim var olmuştur. Gerek Osmanlı Devleti İstanbul’unda gerek Cumhuriyet’in ilanı ile Ankara’da her daim devlet tarafından kıymet verilmiş birikimleri, tecrübeleri ve çok yönlü insanlar olmaları hasebiyle iyi birer insan olarak anılmışlardır. Bilhassa Celal Ünsizade Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş sürecinde bu toprakların bir ferdi olarak yaşamını sürdürmüştür. Eserlerine, şiirlerine yazdıklarıyla ortaya koyduğu fikir dünyasına baktığımız zaman diyebiliriz ki Celal Bey bir Türkçüdür, samimi bir Türk Milliyetçisidir. Bu noktada Ünsizadelerin hayatları, faaliyetleri ve fikirleri sadece Azerbaycan tarihi için değil genel olarak Türk tarihi için oldukça kıymetli ve önemlidir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, İ..EV., nr, 4, 6

BOA, Y..PRK.EŞA., nr, 24, 3

BOA, Y..EE., 145,4

BOA, İ..HR., 419,34

BOA, 180-9-0-0, 45, 232, 1

BOA, DH.MKT, No. 1923, Gömlek No. 46.

BOA, MF.MKT, No. 157, Gömlek No. 14, 1.

BOA, BEO, No. 174, Gömlek No. 13033, 1.

BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 1273, Gömlek No. 92, 1.

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 500, 8365, 57884, 1

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 500, 8365, 57884, 2

Gazete

Hakimiyet-i Milliye, 19.02.1933.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akarşlan, Z. (2019). Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basın. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 8(1), 1-22.

Akarşlan, Z. (2022). Azerbaycan'da Hapsedilmiş Bir Aydın Ahmed Bey Pepinov (1893-1938). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 22(1), 1-19.

Akarşlan, Z. (2022). Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Siyasi Bir Muhacir: Abbas Bey Atamalıbeyov (1895-1971). *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 12, 89-103.

Akarşlan, Z. (2022). Azerbaycan'ın Bağımsızlık Tarihinde Sosyalist Bir İsim: Aslan Bey Sefikürdski (1881-1937). *Humanitas*, 10 (19), 16-31.

Akarşlan, Z. (2024). Azerbaycan'da Bağımsızlığa Adanmış Bir Ömür: Fethali Han Hoyski (1875-1920). *Gazi Türkiyat*, 34, 129-149.

Akçura, Y. (2006). *Türk Yılı 1928*. Türk Tarih Kurumu.

Aliyev, M. (2016). *Ekinci'nin Mabedi-Ziya. A.M.E.A., Matbuat Tarihi ve Gazetecilik Sorunları (Makaleler Toplusu)*. Bakü.

Aşırılı, A. (2009). Azerbaycan Matbuatı Tarihi (1875-1920). Elm ve Tehsil.

Azərbaycan Dövrü Mətbuatı 1875-1990 Bibliografiya, tərtib edən: Solmaz Rustəmovə, Azərənşər, Bakı 1993.

Ertürk, F. (2024). *Azərbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadəler (1842–1903)* (Tez No. 841102) [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Hacıyeva, L. (2017). *Azərbaycan Rusdili Dövrü Mətbuatının Tarixindən* (1871-1918). Elm və Təhsil.

İsmayilov, İ. (2007). *Azərbaycan Nefti XX Əsrdə (Hərbi-Siyasi Baxış)*. Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası.

Mirəhmədov, Ə. (2013). *Azərbaycan Jurnalistləri Ve Nəşirliəri (Ensiklopediya)*. Örgünəş.

Musabeyov, R. (Mart 2002). Azerbaycan Politik Elitinin Oluşumu ve Tarihsel Özellikleri (Araz Aslanlı, Çev.) *Stratejik Analiz*, II (23), 108.

Rüstəmhanlı, T. (2019). Azerbaycan Edebiyatında İstiqlal İdeyasının Formalaşmasında Edebi Meclislerin Rolü. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi (IJHE)*, 5 (10), 340-354.

Şahverdiyev, A. (2006). *Azərbaycan Matbuatı Tarihi*. Tahsil.

Şirvani, S. A. (2005). *Seçilmiş Eserleri* 1.Cilt. Avrasiya Press.

Tanrıverdi, M. (2019). *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*. Türk Tarih Kurumu.

Togan, Z. V. (2020). *Hatıralar*. Türkiye Diyanet Vakfı.

Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. Yeditepe.

Yeşilot, O. (Güz 2015). Çarlık Rusyası'nın Azerbaycanı İşgali (Kafkasya Başkomutanı General Sisianov'un Faaliyetleri ve Öldürülmesi). *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 18, 127-128.

Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması Sonuçları. *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, 187-199.

Yeşilot, O. (2015). *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*. Yeditepe.

Zeynelzade, A. (2006). *Azerbaycan Matbuatı ve Çar Senzurası 1850-1905*. Elm.

İnternet Kaynakları

<https://mektebgushesi.az/2018/11/12/nazim-nəsrəddinov-gorkəmli-maarifci-səid-əfəndi-ünsizadə-1825-1905-haqqında-yeni-faktlar-və-incələmələr/> [Erişim tarihi: 15.06.2023].

Sait Ünsi Efendi Mezar Taşı Kitabesi, Taşların Dili Belgeseli, Diyanet Tv, 09.06.2020. [Erişim tarihi: 06.08.2023].

EXTENDED SUMMARY

At the beginning of the XIX century, Tsarist Russia ended the sovereignty of the Azerbaijani khanates and occupied the Azerbaijani lands by dismembering them without taking into account their historical, cultural and demographic situation (Turkmenchay Treaty of 1828). The geography of Azerbaijan, rich in underground and above-ground resources, was rapidly integrated into the economic wheel of Tsarist Russia. One of the most important resources in this process was Baku oil. The extraction and processing of oil by Russia created a new neighbourhood and lifestyle in the region, especially in Baku. The development of industry led to a transformation by making itself felt in education, urbanisation and cultural fields. Although the schools, institutions and press activities opened by Tsarist Russia operated as a result of the Russification policy, the Azerbaijani Turks, who had the opportunity to grow up in this environment, had the opportunity to get to know the outside world on the one hand, and they made progress in the context of national awakening on the other hand, by becoming conscious in the socio-cultural and economic sense by preserving their own identity with the intellectuals who grew up.

Press and broadcasting activities are an important step in the formation of Azerbaijani national awakening. Before the development of the national press, the foundations of the Azerbaijani press were laid in line with the policies of the Tsarist Russian government. Newspapers such as *Tiflisskie Vedomosti (Tbilisi News)*, *Zakavkazski Vestnik (1838-1864)* were published by the government. *Tiflisskie Vedomosti* was published in Georgian and Persian in addition to Azerbaijani Turkish, while only the issues of *Zakavkazski Vestnik* printed in 1845 were published in Azerbaijani Turkish under the name of News of This Side of the Caucasus. Although these newspapers formed an infrastructure, they are quite distant in terms of Azerbaijani national press.

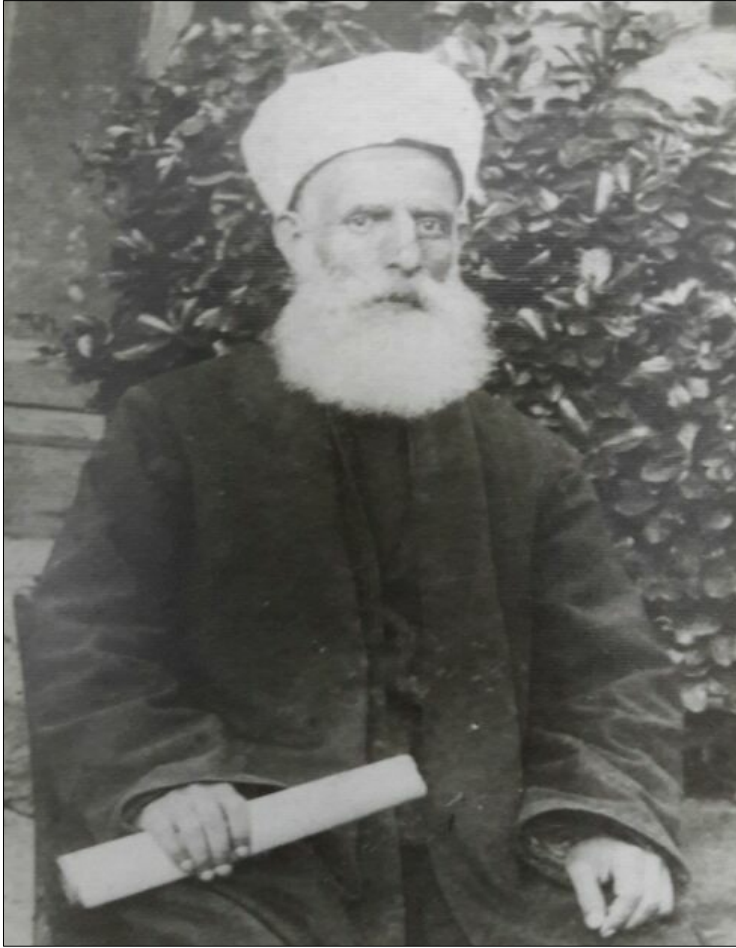
The Azerbaijani press made its first attempt in this sense with the *Ekinci* newspaper published by Hasan Melikzade Zerdabi. Published for about two years from 1875 to 1877, the newspaper constituted the firsts for the Azerbaijani national press in every aspect. *Ekinci*, which was a light for Azerbaijani Turks and Muslims of Russia with both its staff

of writers and the subjects it dealt with, was able to be published for 56 issues and was closed down as a result of the reactions and Russian censorship. After the closure of *Ekinci*, the Azerbaijani national press developed for many years with the initiatives of the Unsizade brothers, who are the subject of our study. *Ziya* (1879-1880), *Ziya-yı Kafkasya* (1880-1884), *Keskiil* (1883-1890), *Mezher* (1908-1917) newspapers came to life in the printing houses founded by Unsizade brothers. Unsizades were not limited to the Azerbaijani press. Crimean Ismail Gaspiralı's *Tonguç*, *Şafak* and *Tercüman* were also printed in these printing houses.

The fact that the Ünsizade brothers, who are important figures in the history of Azerbaijan's national press, who constitute a basic example in press and broadcasting activities, whose lives together with their family members are integrated with the history of the press, are not revealed in full clarity, that they are not the subject of a special research, that they are not examined in depth and the question of what they mean for the history of Azerbaijan remains partially unanswered and incomplete creates a great gap. While the lives and activities of many personalities who lived before them or their contemporaries are known, it is a matter of serious curiosity that the Unsizades stand in the middle like a black box. There is no comprehensive research on Unsizades both in Turkey and Azerbaijan. Most of the writings about them deal with the subject without going beyond the boundaries of the press as a part of the press life.

In addition to describing the Unsizades with their presence and position in the Azerbaijani press, our study also dealt with their personal lives, ideas and life stories with a holistic approach as much as possible. In doing so, the works on the history of the Azerbaijani printing press, archival documents in our country, personal archival information obtained through contacts with the members of the family living today, and the works of the Unsizades themselves were used. Thanks to these sources, detailed information about the lives of Said and Celal Ünsizade in Türkiye has been obtained.

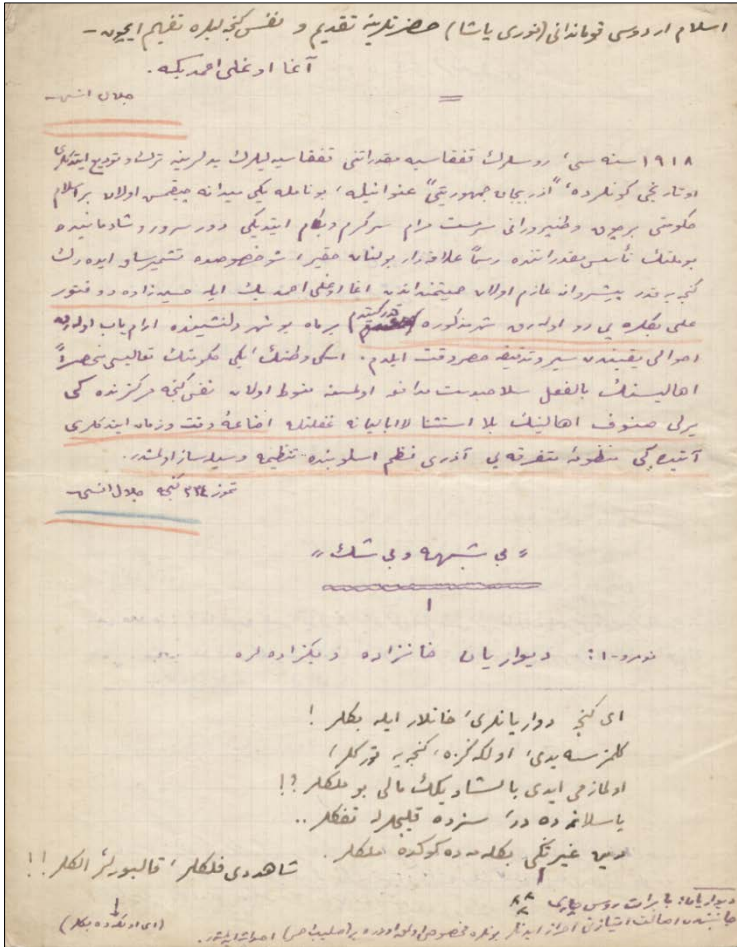
The role played by Unsizades under the rule of Tsarist Russia, who came out of Azerbaijani Turks and lived and grew up during the national awakening of Azerbaijan, makes them important in the history of Azerbaijan. The personality of Unsizades, one of the Azerbaijani Jadidists, is important not only for Azerbaijan but also for Turkish history. Unsizades, with their lives, ideas, activities and what they have done during the period they lived, are the names that serve as a bridge in terms of historical ties between Azerbaijan and Türkiye. As of the period they lived in, they were personally present in the process leading from Tsarist Russia to the Azerbaijan Democratic Republic and again witnessed the Soviet Russia's reoccupation of Azerbaijan. As in Azerbaijan, they lived in these lands during that difficult period from the Ottoman Empire to the new Turkish Republic and witnessed the historical events in both homelands. In this respect, the personalities, lives and activities of the Unsizade brothers are not limited to the history of Russian Muslims and Azerbaijan, but are important for Turkish history in general.

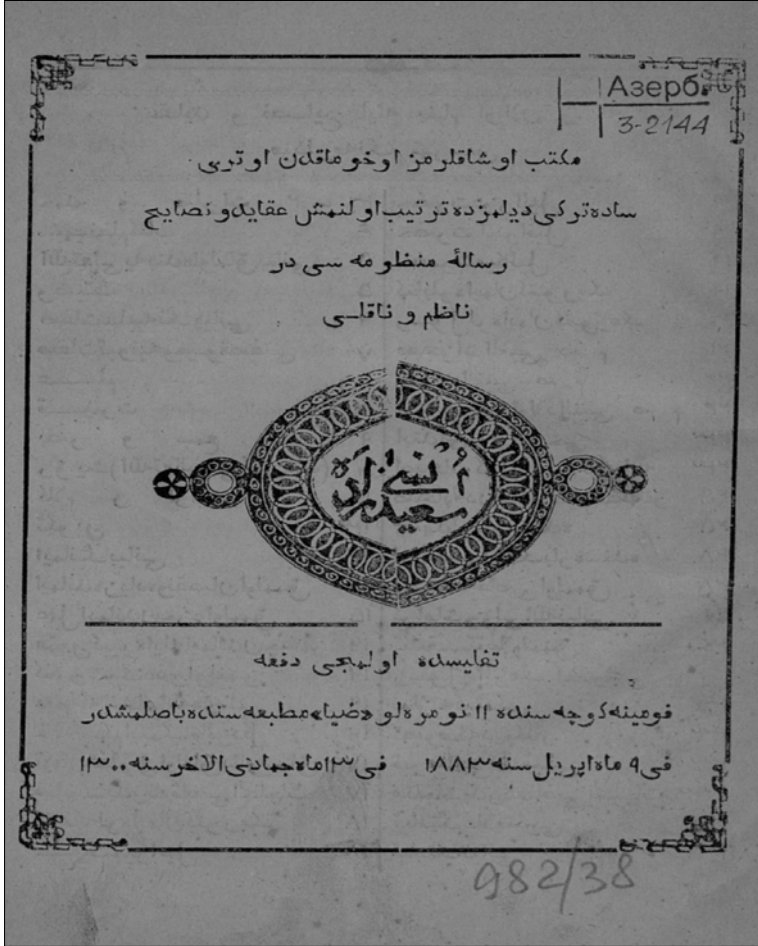

Ek 1: Hacı Said Ünsizade (Zaur Samedov Ünsizade'nin Arşivi)

Ek 2: Celal Ünsizade (*Hakimiyet-i Milliye Gazetesi* / 19 Şubat 1933)

Ek 3: Celal Ünsizade'nin *Bi Şüphe* ve *Bi Şekk* Şiiri (Zaur Samedov Arşivi)

Ek 4: Akaid ve Nesayih